

Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Московією в другій половині XVII ст.

Н.М. ШАЛАШНА

Донбаський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ, Україна

Авторське резюме

В статті висвітлюється один з напрямків еволюції уявлень про державу тієї частини українських православних інтелектуалів, які підтримували в другій половині XVII ст. політичний союз Гетьманщини з Московським царством. Концепції І. Гізеля, Л. Барановича, М. Филімоновича порівнюються із аналогічними уявленнями реформаторів, очолених патріархом Никоном, в самому Московському царстві. Отримані результати дають можливість визначити глибинні ідеологічні причини позитивного ставлення українського духовенства до об'єднання із Росією.

З'ясовано, що головними рисами уявлень згаданих діячів було визнання абсолютної монаршої влади як найкращого способу управління, сприйняття держави як передусім добровільного об'єднання громадян в ім'я спільного блага, яке розумілось символічно через поняття «народу Руського» з центром у Києві, поняття про пріоритет церкви над державою. Зроблено висновок, що подібні теорії наближались до європейських концепцій просвітницького абсолютизму та суспільного договору і відповідало самосвідомості ранньомодерної української нації.

Стверджується, що вагомий вплив українського духовенства на московське церковне й політичне життя був одним з витоків Никонової концепції церкви як повністю самостійної інституції, непідвладної монарху, яка надає своїм освяченням легітимності будь-якій дії світської влади. Відзначається, що ця теорія могла бути однією з причин позитивного ставлення українських ієрархів до політичного об'єднання Гетьманщини з Московським царством, але за умови збереження самостійності Київської митрополії.

Ключові слова: православна церква; українська нація; Київська митрополія; І. Гізель; Л. Баранович; М. Филімонович; патріарх Никон

Government ideas of ukrainian orthodox clergy and political allians of the cossack hetmanate with the moscou in the second half of the XVII ct.

N.M. SHALASHNA

Donbass state pedagogical university, Slovyansk, Ukraine

Abstract

The article studies the common and distinctive features between the notions about the state of that part of the Ukrainian Orthodox intellectuals who supported the political alliance with Moscow in the second half of the XVII century, and similar notions of reformers in the Tsardom of Muscovy. On the basis of the analysis of state-building concepts by Baranovych L., I. Gisel, M. Fylymonovych and the Moscow Patriarch Nikon the attempt to identify the underlying causes of positive ideological attitude of the Ukrainian clergy to the association of The Cossack Hetmanate with the Tsardom of Muscovy and later with the Russian Empire was made.

It is well-known that concepts of state by L. Baranovych gave the main political role to national officers and Cossack Hetman. The way to understand public associations is the talent exchange between members of a society based on equality of all people and individual political subjectivity. The idea of the absolute power of the ruler was connected with the recognition of the need to legitimize the supreme power of the society, which was headed by the church. It is noted that L. Baranovych displays Russian historical continuity of Kievan Rus, justifying its conquest.

It was found that the nature of public life by M. Fylymonovych fully understood in the context of the ideology of autocracy. The term «Russian people» in the metaphysical sense is recognized by him as the bearer of special historical mission and the keeper of the true faith. King was understood as the high priest, the church remained the spiritual realm only. The conclusion is that M. Fylymonovych attempted to integrate the Ukrainian state clergy idea into practice in the existing Tsardom of Muscovy.

It is known that in the concept by Gisela I. ideal ruler is an autocrat who has the right to perform certain functions of the high priest. It is alleged that this concept is interpreted in the context of enlightened absolutism ideology of Moscow as the Third Rome, but the essential difference is to determine the role of the church in the state as a political leader. In the article the comparison of representations of Ukrainian state and the clergy of the Patriarch of Moscow Nikon were made. Determined that the main feature of this theory was to show the idea of the prevalence of patriarchal power over the king and the perception of them as fundamentally different by their nature. Visionary political patriarch goal was to transform Russia into a universal center of Orthodoxy and providing superior spiritual power over the secular.

Comparison of these theories leads to the conclusion that the evolution of ideas Orthodox intellectuals of the country took place towards enlightened absolutism. The article states that in church circles existed in embryo reform projects and unity of the Tsardom of Muscovy and the Cossack Hetmanate according to the Ukrainian Orthodox intellectuals developed the theory of the ideal state.

© Н.М. Шалашна, 2016

Keywords: orthodox church; Ukrainian nation; Kyiv Metropolia; I. Gisel; L. Baranovych; M. Fylymonovych; The Patriarch of Moscow Nikon

Государственные идеи украинского православного духовенства и политический союз Гетманщины с Москвой во второй половине XVII в.

Н.Н. ШАЛАШНА

Донбасский государственный педагогический университет, г. Славянск, Украина

Авторское резюме

Статья посвящена исследованию общих и отличных черт в представлениях о государстве той части украинских православных интеллектуалов, которые поддерживали во второй половине XVII в. политический союз с Москвой, и аналогичными представлениями реформаторов в самом Московском царстве. На основе анализа концепций государственности Л. Барановича, И. Гизеля, М. Филимоновича и патриарха Московского Никона осуществлена попытка определить глубинные идеологические причины позитивного отношения украинского духовенства к объединению Гетманщины с Московским царством, а впоследствии с Российской империей.

Установлено, что в представлениях о государстве Л. Барановича роль политической нации отводилась козацкой старшине и гетману. Способом объединения граждан понимался обмен талантами между членами общества на основе равенства всех людей и индивидуальной политической субъектности. Идея абсолютной власти правителя сочеталась с признанием необходимости легитимизации верховной власти со стороны общества, во главе которого стояла церковь. Отмечается, что Л. Баранович для России выводит историческую преемственность от Киевской Руси, оправдывая ее завоевания.

Выяснено, что сущность государственной жизни М. Филимоновичем понимается полностью в контексте идеологии самодержавия. Понятие «народ Русский» в метафизическом смысле признается им носителем особенной исторической миссии и хранителем истинной веры. Царь понимался первосвященником, церкви оставалась духовная сфера. Делается вывод, что М. Филимоновичем предпринималась попытка встроить государственные представления украинского духовенства в практику существующего Московского государства.

Установлено, что в концепции И. Гизеля идеалом правителя является самодержец, который имеет право на осуществление некоторых функций первосвященника. Утверждается, что в этой концепции интерпретировано в контексте просветительского абсолютизма идеологию Москвы как Третьего Рима, однако существенным отличием является определение роли церкви как политического лидера.

В статье проведено сравнение представлений о государстве украинского духовенства и Московского патриарха Никона. Установлено, что главным содержанием его теории была идея приоритета патриаршей власти над царской и восприятия их как принципиально разных по природе. Отдаленной политической целью патриарха было превращение России во вселенский центр православия и предоставление духовной власти приоритета над светской.

Сравнение этих теорий дает основания для вывода, что эволюция представлений православных интеллектуалов о государстве осуществлялась в направлении просветительского абсолютизма. В статье утверждается, что в церковных кругах существовали в зачатках проекты реформирования объединенных Московии и Гетманщины в соответствии с разработанной украинскими православными интеллектуалами теорией идеального государства.

Ключевые слова: православная церковь; украинская нация; Киевская митрополия; И. Гизель; Л. Баранович; М. Филимонович; патриарх Nikon

Постановка проблеми. Протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. в середовищі українських православних інтелектуалів було сформовано досить чіткі уявлення про державу. Ці уявлення включали розроблені поняття суверенітету та політичної нації, визначення взаємних прав та обов'язків правителя і народу, характеристику території держави, висвітлення її історичного минулого та очікуваного майбутнього. Крім того, цій державі надавалось метафізичне обґрунтування в контексті православної догматики. Ця система понять і цінностей визначала політичну діяльність духовенства в часи становлення ранньомодерної української нації та мала великий вплив на козацтво періоду його перетворення на політичну еліту держави. В другій половині XVII ст. в українському суспільстві виникає кілька відмінних

політичних орієнтацій, це стосується і вищого православного духовенства. Відповідно уявлення духовенства про державу змінюються і виникає кілька заснованих на однакових цінностях, але по-різному інтерпретованих державницьких теорій, кожна з яких мала власні філософські та політичні наслідки. Однією з таких теорій була концепція інтеграції Гетьманщини та Московського царства з метою утворення самодержавної православної країни, яка б історично продовжувала традиції Русі. Головними розробниками цієї концепції були І. Гизель та Л. Баранович.

Розглядаючи процес поступової інтеграції Гетьманщини до складу Московського царства, а згодом Російської імперії та намагаючись встановити той вплив, який мали на ці події державницькі погляди українських православ-

них інтелектуалів, не можна обходити увагою ті обставини, які характеризували політичне та церковне життя самої Росії того періоду. Цей час був позначений діяльністю такої непересічної постаті, як патріарх Никон. Його церковна реформа мала величезний вплив на розвиток російської культури, а сформульована ним політична теорія мала вагоме значення для формування державної ідеології майбутньої Російської імперії. Значна роль, яку відіграло в цих процесах українське православне духовенство, дає підстави припустити взаємовплив між державницькими поглядами патріарха Никона та тієї частини українських православних ієрархів, які дотримувались промосковської політичної орієнтації. Співставлення їхніх уявлень про державу, її структуру та функції дасть можливість краще зрозуміти ті цілі, які ставила перед собою українська політична та інтелектуальна еліта, виступаючи за союз із Московією.

Аналіз досліджень і публікацій. Роль українських православних інтелектуалів в політичних процесах другої половини XVII ст. висвітлювалась у працях С. Плохія [11], О. Крижанівського [8], Н. Яковенко [17] та ін. Певною мірою цими ж дослідниками аналізувалась і суть уявлень еліти православного духовенства про державу. Історіографія ролі українського духовенства в подіях Руїни докладно окреслена в статті С. Тарасова [12]. В філософському аспекті державницька концепція Л. Барановича була предметом дисертаційного дослідження та ряду статей Л. Черної [13, 14]. Політична теорія патріарха Никона висвітлювалась у роботі М. Зизикіна [6], яка не втратила актуальності й сьогодні. Масштабній державницькій діяльності патріарха присвячено велику кількість праць, серед яких варто відзначити як найбільш систематичне дослідження С. Лобачова [9]. Активна політична діяльність М. Филімоновича висвітлювалась в монографії О. Морозова [10] та ґрунтовному дослідженні Г. Карпова [7], яке продовжує зберігати наукову цінність. Докладно проаналізовано взаємостосунки між українським духовенством та московським урядом в контексті подій другої половини XVII ст. в роботі В. Ейнгорна [16]. Отже, накопичено досить великий масив відомостей про роль українського духовенства в політичному житті Гетьманщини та його уявлення про ідеальну державу. Проте аналіз відмінних напрямків розвитку цих уявлень для представників різних політичних орієнтацій серед українського духовенства, а також співставлення змісту уявлень про державу, характерних для прибічників союзу із Московією, та змісту новаційної для Московського царства державної теорії патріарха Никона до сьогодні не здійснювалось.

Мета дослідження – з'ясувати спільні та

відмінні риси між уявленнями про державу тієї частини українських православних інтелектуалів, які підтримували союз із Московією, та аналогічними уявленнями реформаторів у самому Московському царстві, на чолі яких стояв патріарх Никон, та спробувати визначити глибинні ідеологічні причини позитивного ставлення українського духовенства до об'єднання Гетьманщини з Московським царством, а згодом із Російською імперією.

Виклад основного матеріалу. XVII ст. – це час становлення ранньомодерної української нації, коли формувались ті системи цінностей, суспільні практики, традиції духовності, які визначили національну історію на кілька наступних століть. Крім виходу на політичну арену козацтва та перетворення його на суспільну еліту, в ці часи відбувалась конфесіоналізація населення, що визначило вагому роль духовенства не лише в освітньо-культурних та релігійних, але й у суспільних та політичних процесах. Особливо це стосується вищих церковних ієрархів, які за походженням належали до шляхетства та являли собою органічну частину політичної еліти. Відповідно православні інтелектуали мали чітко сформовані уявлення про державність, які поділяла значна частина суспільства. Певною мірою ці уявлення збігались із козацьким ідеалом держави, і в своєму розвитку обидві концепції багато в чому взаємовпливали, однак були між ними і принципові відмінності, що відобразилось на державотворчих процесах XVII-XVIII ст.

В середовищі українських православних інтелектуалів концепція держави формувалась ще з XIV-XV ст., а чіткої форми набула наприкінці XVI – у 30-х рр. XVII ст. Основними ідеями цієї концепції були уявлення про власну державу як добровільне позастанове об'єднання громадян, які вбачають свої історичні витоки в часах Володимира Великого та поділяють переконаність у своєму праві на суверенітет. Духовним центром цієї держави є Київ як Другий Єрусалим, а політичною нацією – козацтво, на яке були поширені функції, притаманні раніше виключно князівсько-шляхетському стану. Ідеал правителя в уявленні духовенства багато в чому мав прями запозичення із філософської концепції Платона про «царя-філософа», його обов'язком є захист держави та добробут підданих. Оскільки за духовною владою православні українські ієрархи безумовно визнавали першість над світською, то в якості такого правителя уявлявся митрополит Київський (у майбутньому з перспективою перетворення на Київського патріарха). В якості назви цієї політичної спільноти духовенством вживалось словосполучення «народ Руський», при цьому за умовчанням приймалося, що це православні мешканці України. Однак в творах деяких православних інтелектуалів,

наприклад Мелетія Смотрицького, обґрунтовувалась позаконфесійна приналежність до «народу Руського», заснована на етнічному походженні.

Теорія православної суверенної державності на українських землях набула логічної завершеності за часів митрополита Петра Могилі і багато в чому вплинула на становлення козацької держави часів Національно-визвольної революції середини XVII ст. Протягом другої половини XVII ст. під впливом складних історичних подій та у зв'язку із формуванням в середовищі української політичної еліти різних поглядів на майбутнє країни державний проект православних інтелектуалів зазнав стрімкої еволюції та урізноманітнився. Значні відмінності у поглядах на сутність держави, її функції, взаємні права та обов'язки народу й правителя, стосунки між світською та церковною владою можна побачити в творах православних ієрархів Лівобережної та Правобережної України. Однак не можна вважати, що політична підпорядкованість автоматично визначала і погляди на державу. В поглядах інтелектуальних лідерів лівобережного православного духовенства цього часу І. Гізеля, І. Галятовського, Ф. Софоновича, В. Ясинського, Л. Барановича переважають спільні риси, однак наявні і значні відмінності.

Серед тієї частини православних інтелектуалів, які дотримувались промосковських політичних симпатій, центром формування державницької теорії і водночас середовищем боротьби за першість в церковній ієрархії та політичний вплив на Лівобережжі протягом другої половини 50-70-х рр. XVII ст. були відносини між Лазарем Барановичем, Інокентієм Гізелем та Мефодієм Филімоновичем. Кожен з них намагався використати в інтересах українського православ'я та своїх власних той факт, що в цей період культурно-політичний вплив київських ієрархів на уряд та церкву Московського царства був надзвичайно великим. З одного боку, реформування церковних книг та запровадження нового типу освіти в Москві потребувало великої кількості православних освічених людей, серед яких переважали вихідці з України, з іншого боку українські клірики часто виступали посередниками в політичних стосунках між московським, польським та гетьманським урядами. Крім того, після смерті в 1657 р. Київського митрополита Сильвестра Косова гостро стояло питання про те, під чиєю пастирською зверхністю має перебувати Київська митрополія – Константинопольського патріарха чи Московського. Вже в цей час яскраво виявилась політична орієнтація І. Гізеля та Л. Барановича на Московське царство – обидва вони, особливо І. Гізель, гостро засуджували Галяцький договір 1658 р., в той час як обраний за підтримки І. Виговського Київським

митрополитом Д. Балабан був палким прихильником цього політичного акту. Водночас обидва вони, як і переважна більшість українських православних ієрархів, були проти підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, що яскраво виявилось під час підписання Переяславської угоди 1659 р.

Стосовно М. Филімоновича, то він з 1658 р. стає прямим політичним агентом Москви, передаючи відомості про діяльність І. Виговського та всіляко агітуючи проти гетьмана. М. Филімонович належав до тих небагатьох, хто підтримував у 50-70-х рр. XVII ст. ідею підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату [1, с. 266]. Саме з цієї причини, а також через те, що призначений після смерті Д. Балабана місцєблюстителем Київської митрополії Л. Баранович дуже неохоче йшов на контакти з Московським урядом, М. Филімонович у 1661 р. посів Київську митрополію як місцєблюститель. Важливо для розуміння контексту зазначити, що це призначення він отримав від Питьирима, місцєблюстителя Московського патріаршого престолу в умовах усунення від патріаршого служіння патріарха Никона. Протягом всього гетьманування І. Брюховецького М. Филімонович був серйозним суперником гетьману з огляду на свій вагомий авторитет у Москві, однак у 1667 р. підтримав повстання І. Брюховецького проти Москви, за що був ув'язнений.

І. Гізель для посилення свого політичного впливу використовував зв'язки з обраним на Правобережжі митрополитом Й. Тукальським, а через нього – з польським королем та П. Дорошенком, вів від імені московського уряду переговори з Ю. Хмельницьким після Слободяненської угоди [16, с. 424]. В умовах підписання Андрусівського перемир'я 1667 р., яким передбачалась передача в майбутньому Києва Речі Посполитій, І. Гізель просив ставропігії для Києво-Печерської лаври з підкоренням її Константинопольському патріарху [16, с. 587].

Л. Баранович, будучи послідовним прихильником промосковської орієнтації Гетьманщини, в той же час відрізнявся обережністю й поміркованістю в політичних діях, тому досить довго, незважаючи на підтримку від духовенства, утримувався від відвертих політичних кроків і навіть від зайняття посади місцєблюстителя митрополічного престолу. Лише з 1667 р. його позиція стає більш відвертою, і він однозначно визнається царським урядом серед трійці найбільш впливових церковних ієрархів того часу [16, с. 448]. Л. Баранович взяв на себе провідну роль у переговорах із І. Брюховецьким під час підготовки та в ході антимосковського повстання на Лівобережжі, при цьому не стільки проводив вигідну царському уряду політику, скільки намагався надихнути гетьмана на перебудову Гетьманщини у відпо-

відності з власними ідеалами державності та на відновлення козацьких вольностей у всій повноті. Л. Баранович активно спілкувався з Д. Многогрішним, намовляючи його на підданство царю, однак лише на умовах повернення вольностей козацтву, про що писав і в Москву. Фактично Баранович використовував Многогрішного для посилення свого політичного впливу та відновлення козацької автономії та самостійності київського духовенства. На Глухівській раді 1672 р. Л. Баранович та І. Гізель мали великий авторитет, причому Л. Баранович навіть більш наполегливо вимагав відновлення автономних прав Гетьманщини, ніж гетьман. Безумовно, ця політична боротьба відбувалась в контексті тієї політичної ідеології, якої дотримувались православні ієрархи. Політичні інтереси, в свою чергу, призводили до певних змін в уявленнях про державу, сформованих в церковному середовищі. В цьому контексті надзвичайно важливим та практично не висвітленим на сьогодні є той факт, що в тогочасній Московській державі величезний політичний вплив належав патріарху Никону.

Фактично протягом тривалого часу патріарх був співправителем царя, перебравши на себе значну частину владних повноважень. Цей стан речей виправдовувався розробленою патріархом теорією про ідеальну державу та стосунки в ній царської й патріаршої влади. Саме ці політичні амбіції головним чином стали причиною опали Никона та усунення його від патріаршого служіння. Вагомий вплив українських православних ієрархів у 50-70-х рр. XVII ст. на московське церковне життя серед іншого визначався очікуваннями царського уряду стосовно вирішення справи патріарха Никона. Плануючи складне в догматичному сенсі завдання усунення бунтівливого патріарха від церковної влади, цар і бояри потребували будь-якої підтримки від православних церковних кіл, і перш за все від українського духовенства. І. Гізеля та Л. Барановича персонально запрошували на собор 1667 р., де розглядалась справа Никона, С. Полоцький та Є. Славинецький вже були на той час активними учасниками церковного життя в Москві. З іншого боку, на цьому ж соборі мало розглядатись питання підпорядкування Київської митрополії Московському або Константинопольському патріархату. Відповідно до діяльності та богословських поглядів київського духовенства була прикута пильна увага, і вони мали серйозний вплив на розвиток церковного життя Московського царства. Особливо це стосується саме поглядів київських православних інтелектуалів на державу, оскільки однією з головних причин конфлікту між патріархом та царем була політична концепція Никона про устрій держави та роль в ній церковної влади. З огляду на це варто розглянути ці теорії у співставленні, зви-

чайно, не стверджуючи їх прямих взаємовпливи.

Серед українського православного духовенства другої половини XVII ст. однією з найвпливовіших за своїм політичним та інтелектуальним значенням фігур був Лазар Баранович. Все життя перебуваючи в активній боротьбі за політичний вплив, він відповідно мав і чітко сформовані уявлення про державність, які відображались в його численних філософських, літературних та богословських творах.

Подібно до більшості українських православних інтелектуалів, Л. Баранович роль політичної нації в державі відводить козацькій старшині, високо підносячи роль гетьмана [13]. Церква у нього відіграє роль духовного лідера та морального авторитету в суспільстві, фактично виступаючи зародком громадянського суспільства в його сучасному розумінні. В руслі барокової філософії мислитель передбачає майбутнє утопічно-ідеальне державне життя, досягти якого можна через духовне оновлення під проводом церкви. Організація державного організму відбувається на основі обміну талантами між його членами, рівності всіх людей перед Богом та індивідуальної політичної суб'єктності громадянина [13].

Стосовно функцій правителя та сутності його влади Лазар Баранович займав проміжну позицію між тими представниками духовенства, які повністю поділяли державницькі погляди Петра Могили, та захисниками теорії необмеженого самодержавства. Послідовно обстоюючи ідею абсолютної влади правителя, отриманої в результаті Божого благословення, Баранович був певною мірою попередником Феофана Прокоповича з його пристосованою до умов Російської імперії ідеєю просвітницького абсолютизму [15]. В той же час Л. Баранович визнавав обов'язки правителя перед народом та необхідність легітимізації верховної влади з боку суспільства. Головним обов'язком царської влади в його концепції є захист церкви – в книзі «Меч духовний» він стверджує, що цар має вести праведну війну за православну церкву, церква освячує цю війну і тим самим владу царя [3, с. 11].

Церковна влада в державницькій концепції Л. Барановича є безумовно вищою за царську владу. В контексті барокової риторики він втілює цю ідею в образ умоглядної «третьої глави» державного орла на гербі Московського царства. На той час було популярним розшифровувати цей символ як поєднання в царській владі іпостасі монарха та первосвященника (вперше це було запропоновано в передмові до Острозької Біблії 1581 р.). До речі, проти такого тлумачення дуже різко виступав патріарх Никон. У Л. Барановича цей символ розгортається принципово по-іншому: він говорить про «третю невидиму главу», вищу за дві інші, яка символізує владу церкви [3, с.11].

В державній теорії київських православних інтелектуалів Київ займав місце метафізичного центру, позиціонуючись як Другий Єрусалим. Цей образ був принципово відмінним від російської концепції Москви як Третього Риму та польської концепції Речі Посполитої як відродженої Великої Сарматії. Обидві згадані теорії були по суті імперськими і передбачали розширення через завоювання. Натомість ідея Києва як Другого Єрусалиму передбачала віднайдіння держави як насамперед духовної єдності громадян через самовдосконалення. Лазар Баранович пропонує власну інтерпретацію цієї ідеології, надаючи в ній місце Москві та тим самим вписуючи її в контекст київського православ'я. Він говорить про московських царів як прямих спадкоємців Візантії – скіпетр царів Російських є скіпетром імператора Візантії Костянтина [4, с. 13]. Водночас для самої Росії він виводить історичну спадкоємність від князів Київських-Володимира, Бориса і Гліба та ін. [4, с. 534]. Однак Київ у концепції Л. Барановича (знов-таки, згодом це буде майже повністю повторено Ф. Прокоповичем) займає для Росії центральне місце, виправдовуючи її державне існування. Баранович майже прямо загрожує Москві відпадіням України, якщо не буде відновлено козацькі вольності, а таке відпадіння має сильно послабити Москву. Чернігівський архієпископ нагадує, що Річ Посполита, коли її залишило Військо Запорозьке, «к тцете придоша» [16, с. 481]. Київ в теорії Барановича «благочестія корень, а где корень, там і отростки» [16, с. 535]. В одному з листів він попереджає царя: «Вся Россия, как пчела к матери, прилепится к государю», якщо він буде володіти Києвом [16, с. 629].

Громадянські права і обов'язки в теорії Л. Барановича розуміються близько до європейської теорії суспільного договору. Визнаючи за громадянами право політичної суб'єктності, він вважає Військо Запорозьке колективним правителем, де влада є функцією суспільної згоди. Він послідовно наполягав, що «без гетьмана никаков добр разсудок в Украинне биті не может» [16, с. 840]. Проте сваволо вважав найгіршим лихом, називаючи її в одному з віршів «Лютні Аполлонової» «сваволею», яка рушає «спадаючий на людські голови меч». Слідом за іншими представниками київського православного духовенства Л. Баранович беззаперечно визнавав вищість церковної влади над світською. При цьому він залишає за гетьманом, якому надає всі функції самодержця, повну владу над світськими людьми, за собою ж як за митрополитом (а він усвідомлював себе саме так, незважаючи на те, що не обіймав митрополичого сану) повну владу над церковними людьми: «ведать мне духовенством, как гетьман ведает мирского чину людей» [16, с. 703]. Він визнає, як і переважна більшість

українського духовенства, соборноправність в управлінні церквою, яка проектується на розуміння держави як добровільного об'єднання громадян. Однак в той же час визнає за царем функції первосвященника та право надавати духовний сан, оскільки є помазаником Божим і церква доручена йому від Бога.

Отже, говорячи про концепцію держави Л. Барановича, можна стверджувати, що вона була закоріненою в розробленій українськими православними інтелектуалами часів П. Могили теорії ідеальної держави, узгоджувалась із самосвідомістю ранньомодерної української нації, втілювалась у форми барокового мислення та мала тенденції до зближення із європейськими теоріями суспільного договору та просвітницького абсолютизму.

Мефодій Филімонович, незважаючи на досить скромний сан Ніжинського протопопа, свого часу був однією з найбільш впливових осіб у політично-церковному житті Гетьманщини. Його вплив ґрунтувався на активній підтримці царського уряду, чю політику М. Филімонович послідовно проводив до 1668 р. На відміну від інших православних інтелектуалів він виражав скоріше інтереси нижчих верств духовенства та міщан, ніж політичної еліти. В його риторичі звучать ідеології «з'єднання в єдине тіло руського народу», «розділеного лядським злочитрієм» (промова під час прийому царем наказного гетьмана В. Золотаренка 27 вересня 1654 р.) [7, с. 166]. Взагалі утиски православ'я від уряду Речі Посполитої сильно перебільшуються М. Филімоновичем заради виправдання втручання Московського царства у справи Гетьманщини.

Стосунки правителя і підданих висвітлюються М. Филімоновичем у контексті ідеології самодержавства – правитель наділений абсолютною владою і зобов'язаний Богом піклуватися про благо підданих, піддані є рабами царя і не мають жодної політичної суб'єктності. Поняття «народ Руський» для нього є дуалістичним, що властиво бароковому мисленню. Як реальне політичне утворення «народ Руський» виступає позаконфесійною етнічною спільнотою. Водночас «народ Руський» в метафізичному сенсі розуміється носієм особливої історичної місії та хранителем істинної віри. В цьому сенсі М. Филімонович розширює поняття «народу руського» на Білорусь, Галичину та Московію і називає московських царів «дідичними правителями» Русі. Відповідно обов'язком православного царя вважає визволення всіх православних земель та з'єднання їх в одній державі.

Принциповою відмінністю в поглядах М. Филімоновича на державу є невизнання ним ролі політичної еліти за козацтвом. Козацька старшина, на його думку, є джерелом сваволі і смуту [2, с. 98-99, 104]. Стосовно взаємостосунків церковної та світської влади він

обстоює теорію цезарепапізму, визнаючи царя первосвящеником, а церкві залишаючи виключно духовну сферу.

Фактично можна говорити, що уявлення М. Филімоновича про державу, хоча й були закорінені в розробленій київськими православними інтелектуалами традиції, зазнали значного впливу від московської державної ідеології та політичної практики і являли собою спроби вбудувати державне життя Гетьманщини в практику існуючої Московської держави.

Ще одним із найбільш впливових в політичному сенсі діячів церкви другої половини XVII ст. в Гетьманщині був Інокентій Гізель. Будучи архімандритом Києво-Печерської Лаври, він був однією з центральних фігур під час дискусії щодо передачі Києва Речі Посполитій за Андрусівським договором, брав активну участь в переговорах московського уряду з П. Дорошенком. Як один із найосвіченіших інтелектуалів церкви та талановитий проповідник, він мав вагомий вплив на віруючих та нижче духовенство і активно користувався цим впливом. Серед багатьох його філософських ідей мала місце і концепція ідеальної держави, яка була чітко викладена в «Синописі». В концепції І. Гізеля держава ототожнюється з владними бюрократичними структурами, очоленими правлячою династією, а народ виступає як населення певної території. Політична суб'єктність народу зводиться до свідомого вибору приналежності до певної церкви, яка освячує правління династії. Територія Русі для І. Гізеля охоплює всі землі, які перебували під правлінням династії Рюриковичів, до якої він всупереч історичній правді, включає і Романових [5, с. 15].

Ідеалом правителя у І. Гізеля є самодержець, його влада є абсолютною і він має право на виконання функцій первосвященика. В ім'я торжества православ'я самодержець зобов'язаний розширювати територію своєї держави аж до розмірів всесвітньої православної імперії. В цьому положенні відчутний вплив візантійської політичної думки та інтерпретованої в контексті просвітницького абсолютизму ідеології Москви як Третього Риму. Влада самодержця є Божим помазанням, і лише перед Богом він має звітуватись, династичні права або людські поняття про справедливість тут не мають жодної ваги. Проте в державницькій теорії І. Гізеля є суттєва відмінність від візантійської та просвітницької ідеології, яка полягає у визначенні ролі церкви в державі. Незважаючи на визнання за царем певних релігійних функцій, І. Гізель все-ж таки надає церкві першість у визначенні всіх напрямків діяльності держави. Правитель має бути «благовірним», тобто вказувати послух церкві та надавати їй цедру милостиню. Діяння без самодержця без церков-

ного благословення є «самоуправством» і може бути фатальним для правителя та держави [5, с. 32]. Політичною елітою І. Гізель визначає вищу знать – «князів-бояр». Їхнім головним обов'язком, крім типових для політичної нації захисту та забезпечення економічного благополуччя громадян, є виконання волі Бога й церкви. Для політичної еліти, за І. Гізелем, першість має становити воля церкви, а не самодержця.

Таким чином, державницька теорія І. Гізеля є логічним продовженням концепції київських православних інтелектуалів часів П. Могили і має багато спільного із теорією Л. Барановича. Еволюція цих поглядів відбувалась під впливом ідей європейської філософії Просвітництва і тяжіла до просвітницького абсолютизму. В той же час в контексті політичних подій, зробивши вибір на користь лояльності московському уряду, обидва ієрархи робили спроби вписати історію Московської держави в контекст Володимирівського хрещення Русі і тим самим надати метафізичного виправдання тим завоюванням, які згодом перетворять її на імперію. В той же час обидва православні інтелектуали наполегливо обстоювали самостійність Київської митрополії та пріоритет церковної влади над світською. Це дає право говорити про певні ще нечітко усвідомлені проекти реформування Московії в контексті розробленої українськими православними інтелектуалами теорії ідеальної держави. Більш чіткого втілення цей проект набуде згодом в діяльності С. Яворського та Ф. Прокоповича.

Еволюція поглядів українських православних інтелектуалів на державу в другій половині XVII ст. відбувалась певною мірою в одному політичному просторі з реформами православної церкви в Московському царстві, розпочатими патріархом Никоном. Саме ці реформи призвели до посилення впливу українського вищого духовенства на російське культурне життя, оскільки Никон та його прибічники потребували православних кліриків з високим рівнем освіти та знанням ситуації в європейському православ'ї. Зростання цього впливу призводило до активніших політичних стосунків між царським та патріаршим урядами та київськими ієрархами. Це, в свою чергу, впливало на ставлення українських православних інтелектуалів до держави, володаря, народу, політичних прав та обов'язків тощо. З іншого боку, патріархом Никоном було розроблено власну державницьку теорію, яку українським ієрархам довелося обговорювати на Великому соборі в Москві у 1666 р. – отже, вони були з цією теорією добре обізнані та могли її використовувати або відштовхуватись від неї.

Державницька теорія патріарха Никона формувалась як своєрідна антитеза «Соборному уложенню» 1649 р., яке фактично підкорило

церкву державі. В практичному сенсі ця теорія була втілена у розпочатій патріархом за підтримки царя Олексія Михайловича в 50-х рр. XVII ст. масштабної церковної реформи, яка тривала до конфлікту між царем та патріархом у 1658 р. та позбавлення його патріаршества й заслання до монастиря у 1666 р.

Головним змістом теорії патріарха Никона була ідея про переважання патріаршої влади над царською в духовній сфері та рішуче відкидання властивого московському православ'ю поняття про царя-первосвященника. В ставленні до монаршої влади патріарх Никон був близьким до поглядів І. Гізеля та Л. Барановича, стверджуючи, що священство від Бога, а від священства отримують царі помазання на царство. Відповідно патріарх категорично заперечував право царя втручатись у призначення вищих церковних ієрархів. Принципово відмінним у понятті Никона та українських церковних інтелектуалів про царську владу було сприйняття Никоном царської та священницької влади як принципово різних за природою і розділених за сферами діяльності. Натомість українські церковні діячі розробляли концепцію держави-церкви, в якій верховна влада в усіх сферах належить церковному правителю, світська ж влада має функції захисту та підтримання правопорядку й добробуту. Никон сприймає церкву як самостійну державу в державі, громадянами якої є виключно особи духовного сану, і в справі цієї держави царська влада не має втручатись [6, с. 19]. Так само цар не має права розпоряджатись церковним майном або здійснювати суд над духовними особами. Никон заперечував проти скликання царем церковних соборів та сприйняття соборів як органів царської влади. В той же час влада православного царя є єдиним, що стримує світ від занепаду, тому царську владу слід обороняти. Благочестя царя є основою його влади, священники мають допомагати царю дотримуватись Божих законів.

Реформи Никона мали на меті наблизити обрядовість московської православної церкви до інших православних церков, в тому числі й української. Далекоглядною політичною метою цього було перетворення Росії на вселенський центр православ'я. В цьому погоджувались і цар, і патріарх. Однак для царя передбачалось включити завойовані православні країни до політичного тіла Росії, з пріоритетом царської влади. Для патріарха – розширити границі православної церкви на весь православний світ, незалежно від політичної належності, і надати духовній владі вищість над світською. Фактично патріарх Никон відкидав ідею Москви як Третього Риму, трактуючи майбутню всесвітню православну державу як своєрідне наближення до Божого царства під владою церкви. Відповідно царську владу,

яка перебирає на себе повноваження церкви, Никон вважав зняряддям Антихриста.

В той же час патріарх Никон активно збільшував власну політичну владу і вплив. Для цього він активно підштовхував царя до завойовань, у тому числі і неправославних – наприклад, у 1655 р. він благословляв царя на царство в усій Польщі [9, с. 163]. Перед війною зі Швецією 1655 р. розгорнув агітацію серед православних балтійських селян та купців з метою використати їх у боротьбі, в той же час активно намовляв царя до війни [9, с. 170], писав обнадійливі листи, обіцяючи допомогу, до молдавського господаря Стефана, посилав із військами священників, які мали наVERTати в православ'я населення підкорених територій. Брав з церков та монастирів кошти на спорядження армії, наказував виготовляти в монастирях зброю. Внаслідок великого впливу патріарха Никона на політичне життя Московської держави протягом певного часу основною метою її було створення ортодоксальної теократичної імперії «від Лівонії до Царгороду» [9, с. 170]. В цій майбутній державі абсолютна влада царя мала б сполучатись із повною самостійністю церкви та, можливо, різноманітністю політичних укладів державних організацій, включених до складу імперії – церква мала обов'язково освячувати всі завойовницькі походи царя, проте Никона цікавила лише канонічна єдність території та підвладність її патріарху. Такий варіант державного устрою не влаштував царський уряд, і внаслідок тривалих заходів, в тому числі й за участі українських ієрархів, у 1674 р. патріархом Московським став Іоакім, який прямо заявляв, що «не знає ані старої, ані нової віри, але готовий виконувати, що звелють начальники» [9, с. 285].

Висновки. Таким чином, в часи початкової інтеграції Гетьманщини до складу Московської держави, яка відбувалась за активної участі духовенства, серед тих представників вищої православної ієрархії, які були прибічниками такої інтеграції, побувала в цілому однакова точка зору на державність. Головними ідеями цієї теорії було визнання абсолютної монаршої влади як найкращого способу управління, сприйняття держави як передусім добровільного об'єднання громадян в ім'я спільного блага. Це спільне благо в контексті барокової філософії розумілось символічно через поняття «народу Руського» як етнічно-конфесійної спільноти, що поділяє духовні цінності історичної Русі та Володимирового хрещення. Трансцендентним центром цієї держави був «Богоспасаємий град Київ». В якості політичної нації сприймалась та верства населення, яка виконувала функції захисту території та контролю за дотриманням права й звичаїв – це могла бути й шляхта-боярство, але частіше козацька старшина. В питанні про місце церкви в державі прибічники цієї

концепції поділяли уявлення про пріоритет церкви над державою в усіх аспектах політичного та духовного життя та легітимізацію монаршої влади через освічення церквою. Оскільки церква розумілась як метафізичне тіло держави та являла собою соборноправне добровільне об'єднання віруючих, то держава таким чином наближалась в уявленнях українських православних інтелектуалів до європейської концепції просвітницького абсолютизму та поняття про суспільний договір. По суті це були демократичні уявлення, що відповідали самосвідомості ранньомодерної української нації, були закорінені в історичній традиції Русі та формувались під європейським культурно-політичним впливом Ренесансу.

Із цією концепцією українським православним інтелектуалам належало інтегруватись в політичну традицію тодішньої Московської держави, в якій панувала теорія Москви як Третього Риму й цезарепапізму. Несумісність цих уявлень була очевидною й спонукала українських ієрархів шукати шляхи до еволюції своїх державних ідеалів. Із певними відмінностями ця еволюція відбувалась у напрямку надання монарху певних функцій первосвященника та визнання Божої волі на здійснення влади. Такі уявлення поступово наближали державницьку теорію українських православних інтелектуалів до європейської теорії просвіт-

ницького абсолютизму. Слід підкреслити, що йдеться лише про ту їх частину, яка позитивно ставилась до політичного союзу з Москвою.

Водночас вагомий культурний вплив українського духовенства на московське церковне й політичне життя, характерний для другої половини XVII ст., був однією з причин трансформації уявлень про державу та роль у ній церкви, що відбувалась в самій Московській державі. Найбільш помітними та кардинальними були ці зміни в часи патріаршого служіння Никона. Його концепція церкви як повністю самостійної інституції, непідвладної монарху в жодному з аспектів свого існування, і в той же час тієї духовної структури, що надає своїм освяченням легітимності будь-якій дії світської влади, була добре відома київським православним інтелектуалам. Немає підстав стверджувати безпосередній взаємовплив цих теорій, проте активний захист самостійності церкви з боку патріарха Никона мав сприятимати українськими ієрархами позитивно та активізувати їхні зусилля до політичного об'єднання Гетьманщини з Московським царством. В той же час всі церковні діячі, чії концепції тут проаналізовані, категорично не погоджувались на підкорення Київської митрополії Московському патріархату та виступали за збереження її підпорядкування Константинополю, що фактично означало самостійність.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. X. – СПб., 1878. – 462с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. VI. – СПб., 1869. – 280с.
3. Баранович Лазар. Меч духовный, или Книга проповеди слова Божьего / Лазар Баранович. – Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1666. – 481 арк.
4. Баранович Лазар. Трубы на дни нарочитыя / Лазар Баранович. – Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. – 403 арк.
5. Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: ВІПОЛ, – Спецвип. 2: Синопис Київський / І. В. Жиленко. – 2002. – 194 с.
6. Зызыкын М.В. Патриарх Никон. Его государственные и канонические идеи: Магистерская диссертация / М.В. Зызыкын. – Варшава: Синодальная типография, 1931. – 365 с.
7. Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией. Ст. 3: Мефодий Филимонович. Епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии. (1661-1668 года) / Г.Ф. Карпов. – М., 1876. – 200 с.
8. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – Кн. 3. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
9. Лобачев С.В. Патриарх Никон: монографія / С.В. Лобачев. – СПб: Искусство, 2003. – 416 с.
10. Морозов О.С. Ніжинський протопоп Максим Филимонович: монографія / О.С. Морозов. – Ніжин: Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2000. – 148 с.
11. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія / С. Плохій. – К.: Критика, 2006. – 495 с.
12. Тарасов С.В. До питання про роль духовенства в подіях Руїни. Історіографічний аспект проблеми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія. – 2012. – Вип. 3. – С. 51 – 57.
13. Чорна Л.С. Образ суспільства у філософії Лазаря Барановича / Л.С. Чорна // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2000. – № 3. – С. 123 – 128.
14. Чорна Л.С. Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича: Дис. на зд. н. ст. канд. філос. н. за спец. 09.00.05. / Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка / Л.С. Чорна. – Чернігів, 2001. – 189 с.
15. Шалашна Н.М. Філософська концепція освіченого абсолютизму Феофана Прокоповича в українській та російській культурах першої половини XVIII століття / Н.М. Шалашна // Схід. – 2013. – № 2. – С. 124 – 128.
16. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В.О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.
17. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.: монографія / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2016

REFERENCES:

1. Akty, odnosjashhiesja k istorii juzhnoj i zapadnoj Rossii [Acts relating to the history of Southern and Western Russia]. T. 10. St. Petersburg (in Russian), 1878.
2. Akty, odnosjashhiesja k istorii juzhnoj i zapadnoj Rossii [Acts related to the history of Southern and Western Russia]. T. VI. St. Petersburg (in Russian), 1869.
3. Baranovych, L., 1666. Mech duhovnyj, ili kniga propovedi slova bozh'ego [Sword of the Spirit, or The Book of preaching the word of God]. Kyiv Pechersk Lavra Press, Kyiv (in Russian).
4. Baranovych, L., 1674. Truby na dni narochityja [Pipes for the special days]. Kyiv Pechersk Lavra Press, Kyiv (in Russian).
5. Zhilenko, I.V., 2002. Synopsys Kyivskiy. Lavrskiy almanakh [Kyiv Synopsis. Lavra almanac]. VIPOL, Kyiv (in Ukrainian).
6. Zyzykin, M.V., 1931. Patriarh Nikon. Ego gosudarstvennye i kanonicheskie idei: Magisterskaja dissertacija [Patriarch Nikon. His public and canonical ideas: Master's thesis]. The Synodal Printing House, Warsaw (in Russian).
7. Karpov, G.F., 1876. Kievskaja mitropolija i moskovskoe pravitel'stvo vo vremja soedinenija Malorossii s Velikoju Rossiej. St. 3: Mefodij Filimonovich. Episkop Mstislavskij i Orshanskij, bljustitel' Kievskoj mitropolii. (1661-1668 goda) [Kiev Metropolia and Moscow government in the times of unity of Little Russia and Great Russia. Art. 3: Mefodius Filimonovych. Bishop of Mstislav and Orsha, the guardian of the Kyiv Metropolia. (1661-1668 years)]. Moskau (in Russian).
8. Krizhanivsky, O.P. Plohiy, S.M., 1994. Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini [History of the church and religious thought in Ukraine]. Book 3rd. Lybid, Kyiv (in Ukrainian).
9. Lobachyov S.V., 2003. Patriarh Nikon: monographia [Patriarch Nikon: monograph]. Iskustvo, St. Petersburg (in Russian).
10. Morozov, O.S., 2000. Nizhynskiy protopop Maksym Fylymonovych: monohrafiia [The Archpriest of Nizhyn Maxim Filimonovych: monograph]. Nizhyn State Pedagogical University of M. Gogol, Nizhyn (in Ukrainian).
11. Plohiy, S., 2006. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini [Plohiy S. Nalyvaiko's Faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine]. Krytyka, Kyiv (in Ukrainian).
12. Tarasov S.V., 2012. Do pytannia pro rol dukhovenstva v podiakh Ruiny. Istoriografichnyi aspekt problemy [On the question of role of the clergy in the events of Ruin. Historiographical aspect of the problem]. Bulletin of the Mariupol State University. Series: History, Political science. 3, 51 – 57 (in Ukrainian).
13. Chorna L.S., 2000. Obraz suspilstva u filosofii Lazaria Baranovycha [The image of society in the philosophy of Lazar Baranovych]. Siveryansk chronicle. 3, 123 – 128 (in Ukrainian).
14. Chorna, L.S., 2001. Problema onovlennia ukrainskoho suspilstva u filosofii Lazaria Baranovycha [The Problem updating Ukrainian society philosophy Lazar Baranovych]. State Pedagogical University of T.G. Shevchenko, Chernihyv (in Ukrainian).
15. Shalashna N.M., 2013. Filosofska kontseptsiiia osvichenoho absoliutizmu Feofana Prokopovycha v ukrain-skii ta rosiiskii kulturakh pershoi polovyny XVIII stolittia [The philosophical concept of Feofan Prokopovych about enlightened absolutism in Ukrainian and Russian cultures first half XVIII century]. Skhid. 2, 124 – 128 (in Ukrainian).
16. Einhorn, V., 1899. Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snosheniia malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseja Mihajlovicha [Sketches from the history of the Ukraine in the XVII century. Intercourse Little Russia clergy with the Moscow government in the reign of Alexei Mikhailovich]. Moskau (in Russian).
17. Yakovenko, N.A., 2002. Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiaвлення ta idei v Ukraini XVI – XVII st.: monohrafiia [Parallel's World: Research on the history of concepts and ideas in Ukraine XVI – XVII centuries: monograph]. Krytyka, Kyiv (in Ukrainian).

*Шалашна Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент
Донбаський державний педагогічний університет
Адреса: 84116, м. Слов'янськ, вул. Генерала Батюка, 19*

*Shalashna Natalia M. – PhD in history, associate professor
Donbass state pedagogical university
Address: 19, Gen. Batiuka St., Slovyansk, 84116, Ukraine
E-mail: n.shalashna@gmail.com*

*Шалашная Наталья Николаевна - кандидат исторических наук, доцент
Донбасский государственный педагогический университет
Адрес: 84116, г. Славянск, ул. Генерала Батюка, 19*